

Софія Ярова

**МОЄ ЖИТТЯ
В ПЕРІОД
ОКУПАЦІЇ**

תעודת כבוד

ПОЧЕТНАЯ ГРАМОТА

Сим утверждается, что на заседании комиссии по присвоению звания Праведника народов мира, созданной при национальном институте памяти катастрофы и героизма Яд-Вашем, от 7. IX. 1997 на основе представленных свидетельств решено удостоить

וזאת לתעודה שבישיבתה
 כיום ה' אלול תשנ"ז
 החליטה הועדה לציון
 חסידי אומות העולם
 שליד רשות הזיכרון יד ושם
 על יסוד עדויות
 שהובאו לפניה, לתת כבוד
 ויקר ל **יפרוסיניה**

**Ефросинью Бойко и её дочь
 Софью Яровую**

בניקו
 תה סופיה ירוביה
 על אשר בשנות השואה
 אירופה שטו נפשו בכפן
 הצלת יהודים נרדפים
 די רודפיהם ולהעניק להן
 ת הגדליה לחסידי אומות
 עולם.

которые в годы фашистской оккупации рисковали своей жизнью ради спасения преследуемых евреев, звания Праведников мира и наградить медалью Праведника народов мира. Их имена будут высечены на Стене почета в Аллее праведников Яд-Вашем.

ון יונצח לעד על לוח-
 ד בגן חסידי אומות
 לם ביד ושם.

Иерусалим, Израиль
 23 - IX - 1997

כיום בירושלים
 ה' אלול תשנ"ז

Arme Shaler
 בשם רשות הזיכרון יד ושם
 ОТ ИМЕНИ ИНСТИТУТА ЯД ВАШЕМ

Yllak
 עדה לציון חסידי אומות העולם
 ОТ КОМИССИИ ПО ПРИСВОЕНИЮ ЗВАНИЯ ПРАВЕДНИК

СМЯС ВЕСЬ МИР * אֵלֵא * עוֹלָם קִיִּים כְּאִילוֹ אֶחָד וְאֶחָד וְאֶחָד

Бойко Євросина Трохимівна
Ярова Софія Григорівна

Присвоюючи Вам звання
"Праведник Бабиного Яру",

ми високо оцінюємо Ваш подвиг
і складаємо нашу вічну подяку за те,
що в лихі часи минулої війни
Ви виявили християнське милосердя та доброту і,
незважаючи на ризик втратити власне життя
та життя Вашої родини, врятували євреїв Києва,
які були приречені на загибель у Бабиному Яру.

Єврейський народ

Ваш
і буде передавати
як приклад
мі
Українськи
М
Ми схили

ФОНДУ
БАБИНОГО
РЕФЕРЕНТ

ВЛННО
НДУ №

ОДНУ СПАС ВСЬ МИР * * * * *
אחד שומר כל ישראל * * * * *
אחד שומר כל ישראל * * * * *
אחד שומר כל ישראל * * * * *
אחד שומר כל ישראל * * * * *

УДК 821.161
ББК 84(4Укр)
Я76

Софія Ярова
МОЄ ЖИТТЯ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ. – Київ: Видавничий дім
Дмитра Бурого, 2022. – 70 с.

ISBN 978-966-489-637-2

Мемуари Праведниці народів Світу Софії Ярової присвячені подіям у Києві у роки окупації німцями з 1941 по 1943 роки. Це розповідь про трагічні події у Бабиному Ярі та історії рятування євреїв від загибелі.

УДК 821.161
ББК 84(4Укр)

ISBN 978-966-489-637-2

© Ярова С., 2022
© Видавничий дім Дмитра Бурого, 2022

Софія Ярова

Мемуари

МОЄ ЖИТТЯ
В ПЕРІОД
ОКУПАЦІЇ

Київ

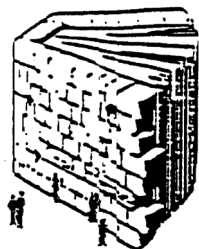
2022

Проект виконується завдяки
спонсорській підтримці
«Української Світової Фундації» (Канада)
та координується Ваадам України

Книгу видано до 80-річчя
трагедії Бабиного Яру

WORD OF THE RIGHTEOUS

«Armies could not resist the Nazis. But those people could»

ВААД УКРАЇНИ
VAAD of UKRAINE

УКРАЇНЬКА СВІТОВА ФУНДАЦІЯ
(КАНАДА)

ЗМІСТ

Від укладача	4
Моє дитинство	6
Як залишали Київ	13
Прихід німців	15
Будні в окупації	17
Доля євреїв в окупованому Києві	19
Перші кроки для порятунку євреїв	21
Перша зима за німців	23
«Свої» та «чужі»	25
Робота на залізниці	28
Ковток води для командира	30
Життя двору і не тільки	32
«Матч смерті»	34
Несподівані гості	36
Мандрівка на вагу життя	38
«Валя-бомба»	40
Друга зима	42
Кадрова «хитрість»	45
Провісники Перемоги	48
Друге народження	51
«Людина з великої літери».	54
Сучасники — про Софію Ярову	

ВІД УКЛАДАЧА

Софія Григорівна Ярова – українська Праведниця народів світу, педагог, моральний авторитет. У роки Другої світової війни разом із мамою, Єфросинією Бойко, вона героїчно рятувала євреїв в окупованому німцями Києві.

За тих часів, дізнавшись про спробу порятунку життя єврея, фашистська адміністрація на місці страчувала і рятівника з усією родиною, і тих, кого намагалися врятувати. Тим паче високим і безстрашним є подвиг сім'ї Ярової.

З 29 вересня 1941 року, коли єврейському населенню Києва було наказано з'явитися до Бабиного Яру, Софія та Євфросинія надали прихисток кільком євреям. Усього за три роки німецької окупації вони рятували сімох людей.

За це Меморіальний комплекс історії Голокосту Яд Вашем визнав Єфросинію Бойко та її доньку Софію Ярову Праведниками народів світу.

Праведники народів світу – це люди, які переховували євреїв у роки Голокосту, тож держава Ізраїль та весь єврейський народ визнали їх героями. Вони на власні очі бачили погроми, ями та яри масових вбивств, проте не втекли, а ухвалили рішення рятувати євреїв від загибелі, ризикуючи усім.

Праведники допомагали не лише друзям та рідним, а й просто незнайомим людям, багатьох з яких вберегли від смерті.

Меморіальний комплекс історії Голокосту Яд Вашем (Ізраїль) визнав Праведниками народів світу понад 2600 українців. Більшість імен героїв стали відомими після 1991 року. Наразі серед нас лишилися одиниці Праведників народів світу.

Проект «Слово Праведника» присвячено вшануванню пам'яті про цих яскравих людей.

Ви тримаєте в руках мемуари Софії Ярової, видані на її прохання. За рік до смерті Софія Григорівна попросила мене опублікувати ці спогади. Я щиро вдячна їй за надані мені довіру та честь. Крім того, я висловлюю подяку дочці Софії Григорівни – Ганні за допомогу у підготовці книги; родині Світлани, Ірини та Фелікса Левітасів, які свого часу особисто познайомили мене з Софією Григорівною; Йосипу Зісельсу, Михайлові Комісаруку, Денису Чернишову, Інні Тютюн, Геннадію та Євгенії Хелемським за фінансову підтримку проекту, а також команді проекту «Слово Праведника», без яких ми б не впоралися.

Наприкінці книги ми зібрали спогади значущих для нас людей про Софію Григорівну.

Маргарита Ормоцадзе-Яковлева
Продюсер «Слово Праведника»

МОЄ ДИТИНСТВО

Мій тато – Бойко Григорій Трифонович, мама – Хоменко Єфросинія Трохимівна.

Я народилася 18 вересня 1925 р. в будинку по вулиці Червоноармійській, 127 з дуже пристойною вагою 5 кг 200 гр. Завжди виглядала солідніше за своїх старшого і молодшого братів. Мабуть, моя вага врятувала мене, коли брат, виглядаючи маму з вікна другого поверху, випадково штовхнув мене, і я приземлилася на м'яке місце «м'яким місцем». Коли мама везла мене на візнику до лікарні, я мовчала, затиснувши в руці шматочок хліба, не випустивши його. Лише посиніла – скоріш за все, з переляку. Лише уявити, що могло б статися, а минулося. Доля!

Батьки мої були дуже простими людьми, але дуже порядними, вірними, особливо мама. Не дивно, що вона, ризикуючи власним життям, життям своїх дітей, урятувала під час окупації сусідку-єврейку, а потім ще чотирьох людей. Мамі надано в Єрусалимі звання «Праведник народів світу». Вона була сиротою, ніколи не вчилася, як і її двоє братів та сестра. З восьми років була наймичкою. Жили вони у Василькові.

У 19 років мама за порадою подружок вирішила піти у служіння до Києва, де жила тітка мами за батьковою лінією. У першу неділю після приїзду, ще не влаштувавшись на роботу, з подружками пішла гуляти на площу Хмельницького (до революції це було місце гулянь для людей нижчого стану). А мій майбутній тато їхав на візнику до села Рославичі, що за 20 кілометрів від Києва, на своє весілля. І не доїхав. Побачивши маму (вона була напрочуд красивою) залишився. За два тижні справили весілля.

Цю історію мені розповіла моя мачуха, коли мами вже не було. Сказати, що це був невдалий для мами шлюб – просто нічого сказати. Вони були різні.

Тато закінчив 4-класне училище, став шевцем, потім робітником. Був комуністом, дуже світлою, відповідальною людиною. Перед війною працював управдомом, згодом головою профкому Кагановичського (тепер Московського) району комунальних працівників – відома особистість району для всіх двірників та інших. На початку війни був командиром винищувального батальйону, який знаходився в підвалах кінотеатру ім. Ватутіна на вул. Червоноармійській.

Батьки ніколи не сварилися, але кожен жив своїм життям. Ми мали сарай, у ньому мама тримала одного кабанчика, курей, качок.

Ми жили скромно. Тато щоранку видавав мамі 5 рублів. Вона була дуже горда, красива, ніхто не знав подробиць її життя. Завжди була сильною. Ми зі старшим братом Жорою вміли все: варити, прибирати, годувати худобу, збирати під Байковим цвинтарем ряску, рвати бур'яни. То були перші обов'язки після школи. Восени різали кабанчика, м'ясо ми їли лише перші дні. Все інше мама продавала, маючи постійних клієнтів по вул. Митрофанівській. Зате все сало було в боді (це така скриня). Ще мали город.

Живність мама почала заводити набагато пізніше, десь із 1937 р., коли нам було дуже тяжко. Тата виключили з партії, зняли з роботи: хтось написав, що він нібито у 1919 р. був у банді отамана Зеленого. Щодня чекали, що його заберуть, але минулося. Тата відновили у партії.

За виручені гроші мама купувала татові костюм, дещо братам, а мені вовняну сукню. У мене їх було чотири. Ніхто

в класі таких не мав: синю, зелену, коричневу, чорну. Щоранку хтось із нас ішов до крамниці та купував 200 грамів повидла – на бутерброди до школи.

Батько прагнув, щоб ми розвивалися. У нас була гітара, балалайка, мандоліна, велосипед, доміно, шахи та шашки, чого не мали інші діти двору, а їх на два будинки було понад 20. Дуже добре я грала у шахи. Бувало, грали з татом до 2-3 години ночі. Але найбільше ми любили таємно від тата грати у карти. Завжди соромилася, що хтось дізнається, але коли прочитала, що це була найулюбленіша гра Горького, припинила соромитись.

У 1932 р. мене та брата Жору віддали до 1-го класу 56-ї школи. Брат був старший за мене на рік, але зростав кволим. Того року була така посуха, що земля тріскалася, а в ці тріщини вільно входили наші дитячі пальчики.

До зими 1932-33 рр. почався голод. Особливо страшними були зима та весна 1933 р. Але жоден киянин не помер з голоду. До Києва поприїздили сільські жителі, а допомогти їм не було чим.

Я пам'ятаю, як щоранку на вул. Червоноармійській до цвинтаря везли на підводах купи мерців. Хто мав хоч якийсь родичів, той якось виживав. У нас вдома жили дві татові сестри та два татових брати, два маминих брати. Андрій – син тітки Маріки, яка рятувала у 1942 р. Таню Липницьку, – просив милостиню. У нашому триповерховому будинку була хлібна крамниця, тож люди давали йому хліб. За тиждень назбирає торбу і несе батькові та матері у Рославичі.

Завжди пам'ятаю нашого собаку Нерку – чорний, вухатий, танцює, поки не дадуть шматочок. Він також вижив.

Тата як комуніста направили до м. Талалаївки. Ми там також жили. Я не бачила вмираючих. Щоправда, якимось мамою знайшла під скиртою знесилоного хлопця. Вже був квітень, ми всі його доглядали, через 10 днів він пішов.

Коли ми з Талалаївки приїхали до Києва, у нас (уже у Києві) вкрали молодшого брата Сашка 1928 року народження. Ми з мамою цілий день шукали його. Вночі обійшли кілька пунктів прийому покинутих дітей. Їх були сотні. Підкидали здебільшого на вокзалі. Спеціальні загони молодиків збирали цих дітей, але Сашка серед них не було. Пізніше його привів один двірник із Деміївки. Він знайшов його голеньким у під'їзді. Сашко знав нашу адресу, тож двірник його до нас і привів.

Дружина маминого брата з Василькова підкинула мого двоюрідного брата Ваню та мою сестру Груню на київському вокзалі. Мама вже напередодні війни їх розшукала. Вони були у дитбудинку. Безперечно, це була страшна трагедія для нашого народу, таке не має повторитися.

У 1933 р. ми з Жорою знову пішли у перший клас. У Талалаївці не було школи. Вчити нас не було кому, адже тато завжди був зайнятий, а мама – неписьменна. Все та ж 56-та школа. Перші два класи мало пам'ятаю, лише окремі епізоди. А ось одного учителя запам'ятала дуже добре. По-батькові не пам'ятаю, прізвище було «Гончаров». Дуже добре нас навчав.

У 1934 р. тата призначили секретарем парторганізації села Гореничі, розташованого за Святошином та Білогородкою. У березні за нами приїхала підвода, і ми перебралися до тата. У селі була красива діюча церква, клуб і паровий млин. При млині було якимсь підсобне приміщення,

а в крайньому відсіку розташовувалася кімнатка 14 кв. метрів із плитою для опалення. Ось там ми й мешкали. Ходили до школи у другий клас. Брат навчався не дуже добре, а я, мабуть, добре, бо після закінчення школи в клубі оголосили, що мене нагороджують шматочком туалетного мила. Сама чула, але мила не бачила. Повторно до Гореничів ми приїхали у квітні 1935 р. і вже закінчували тут 3-й клас.

Був у нас піонерський табір. Я товаришувала з дуже вихованими дітьми батюшки. Були у селі й «одноосібники». З ними я теж дружила. Не любили всі лише одного «підкуркульника». Його й у колгосп не брали.

У колгоспі ззовні все було спокійно, а ночами коїлося шкідництво: то бика отруїли, то ампули з отрутою знаходили, то палили посіви. Завдання нашого піонерського загону полягало в тому, щоб охороняти посіви від підпалу. За все літо ми не дали поширитися лише двом. Годували добре і смачно, а спати не було де: кожен знаходив собі місце. Я швидко їла і бігла до вішака, де було місце для головних уборів, там і відпочивала. Відтоді запам'ятала кілька рядків пісні:

*На ланах колгоспних ми не перші гості,
Вийшли вартувати колосистий хліб...
За нашу роботу складаєм тобі,
Товаришу Постишев, рапорт.*

У 1936 р. навпроти нашого будинку по парній стороні вулиці Червоноармійської відкрили школу №130. Пам'ятаю, що 26 квітня 1986 року ми урочисто відзначали 50-річчя цієї школи.

До війни у Києві було дуже мало російських шкіл, у Кагановичському районі лише дві. Було нормою ходити до української школи. З нашого двору лише Сьома Бараш ходив до російської. Вчителі були чудові. Я дуже багатьох зараз згадую з великою вдячністю. Завдяки вчителеві Василю Григоровичу Ткаченку я стала учителем української мови. Він зумів прищепити любов до цієї мови.

Школи були українськими, ми всі чудово володіли цією мовою, а побутова мова була російською. Київ завжди був російськомовним. Це нікому не заважало бути людьми, які бажать добра один одному. Це показала війна. Усі намагалися бути чистими, щирими, дружніми.

Тільки-но закінчила вісім класів, почалася війна. За наказом все населення, самотні від 16 до 30 років, було мобілізовано на копання окопів. З нашого двору пішли двоє: я та Оля Лисак. Дітей лишилося мало. Багатьох хлопців вивезли, зокрема й мого старшого брата Жору.

Я копала окопи спочатку у Києві, потім у селі Віта Поштова. Німці дуже швидко наступали: до 10 липня вони були дуже близько до Києва. Я познайомилася з дівчатками-сандружинницями, і за їхньою рекомендацією вступила до комсомольської сандружини. Штаб ополченців знаходився на цукерковій фабриці ім. Карла Маркса. Дуже багато було поранених. Потрібно було їх супроводжувати до шпиталю, що на Печерську. Щодня траплялися бомбардування.

Дуже важко було, коли надійшов наказ відбити Сільгоспакадемію, яку зайняли німці. Десь із 3 по 15 серпня у тяжких боях академію відбили. Там багато будівель. Тяжко згадувати ті дні. Наші довго трималися. На фронт ми їздили трамваєм №10, який розвертався на площі біля Голосіївського озера.

16 вересня під час бомбардування мене прибило деревом і поранило осколком у голову. Рана не була страшною, але слух втратила, весь час носила ватку глибоко у лівому вусі.

17 вересня вночі, несподівано для всіх, наші війська залишили Київ.

*вул. Червоноармійська
1930-і*

ЯК ЗАЛИШАЛИ КИЇВ

17 вересня 1941 р. було відносно спокійним днем. Своєрідне затишшя. Роботи було мало, не привозили поранених та вбитих. Я попросила керівництво відпустити мене раніше з риття окопів та звільнити від роботи до 14.00 наступного дня. 18 вересня мені виповнилося 16 років. Я була щаслива, нічого не віщувало трагедії. Вдалося домовитись із начальством мого тата, щоб його теж відпустили до 14.00 18 вересня.

Мій тато був командиром взводу Винищувального батальйону Кагановичського району Києва, який розташовувався у підвальних приміщеннях кінотеатру ім. Ватутіна (раніше «Ехо»).

Вранці 18 вересня я була вдома сама, потім прийшов тато. Мама пішла до магазину: готувалися до іменин. Київ жив нормальним, спокійним життям. Ще 12 вересня виступав по радіо маршал Семен Михайлович Будьонний, який командував фронтом, він запрягався, що німці можуть увійти до Києва лише через його труп.

Батько мене привітав і почав прощатися. Він поводився якось дивно, просив не хвилюватися. Його батальйон іде за Дніпро, бо у Золотоноші висадився десант. Я швидко розшукала маму, і об 11:00 ми були біля кінотеатру ім. Ватутіна. Встигли – весь батальйон стояв у дворі.

Вони йшли за Дніпро. Нікого із собою не мали права брати. Холодом, жахом, безвихіддю огортають душу та тіло спогади про ті страшні хвилини розлуки. Близько 2-ї години дня міст через Дніпро було підірвано. Ми вже знали, що вночі 17 вересня 1941 року радянські війська залишили Київ.

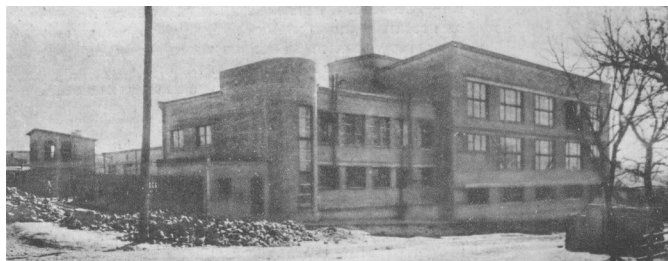
Іноді думаю, скільки треба було мати сил, мужності, розуму, витримки, щоб за один день пережити такі страшні, несподівані зміни. Вранці Київ жив нормально, своїми радощами та надіями, а після 12 години ти вже маєш жити іншим, страшним, невідомим життям.

Ми йшли Червоноармійською вулицею втрьох – мама, я, молодший брат Сашко. Ані душі ніде не було. Лише над Києвом летіли снаряди за Дніпро. Іти додому було страшно: ми – сім'я комуніста, відомого у районі.

Мама вирішила піти до знайомої двірнички, що носила прізвище Бойко. Вона жила у торговому ряду по парному боці Червоноармійської між вулицями Німецька та Володимиро-Либідська. Навпроти був дуже великий Володимирський ринок.

Тітка Кіля нас прийняла. Надвечір у її напівпідвалі було велелюдно: прийшли міліціонери, дільничний Шилов, якого боялася вся босота нашого району, та військові, котрі не зуміли перебратися через Дніпро. Не всі встигли перейти міст, дуже все було швидко, уночі ніхто не спав.

Вранці почалися пограбування та мародерство. Уся нечисть, мразота повилазила нагору. Грабували все: тканини, одяг, продукти, меблі. Було соромно та лячно.

Хлібзавод
1930-і

ПРИХІД НІМЦІВ

Десь від 11-ї ранку 19 вересня 1941 р. з вул. Червоноармійської маршем, із музикантами заходили німці – ситі, пихаті «переможці». Нас, молоденьких дівчаток, батьки ховали під ліжками.

Минуло доволі багато часу, і нас ніхто не чіпав. Ми вийшли надвір. Сотні людей стояли по обидва боки Червоноармійської, і кожен зустрічав німців по-своєму. Багато хто – із хлібом-сіллю на українських вишитих рушниках. Хто плакав, хто радів, хто ненавидів. Але більшість була тих, хто радісно зустрічав німців.

Я тепер розумію, чому так. Радянській владі виповнилося лише 20 років. Багато хто – особливо сільські жителі – втратили своє господарство, скарби, нажиті тяжкою працею. Коїлося багато несправедливості. Залишилося багато інтелігенції старого гатунку, яку позбавили будинків. Усе можна зрозуміти – їхні дії, їхню радість. Вони сподівалися на краще: що повернуться колишні світлі часи.

Зараз уже 23 роки незалежності, і я чудово розумію психологію людей того часу. Але, забігаючи наперед, скажу, що їхні надії на краще не справдилися. І року не минуло, як усі ці люди чекали на звільнення від окупації, чекали на Радянську владу.

Ми мешкали на вул. Червоноармійській, 127. За кілька днів, 20 вересня, мама вирішила йти додому. Виходу не було. Що буде те й буде. На душі страх, жах, невідомість. Вночі до нас постукав сусід Трохим Бондаренко з розкуркулених, він жив під нами у напівпідвалі. Ми знали, що він зустрічав німців із хлібом-сіллю на рушнику. Аж раптом

побачили понівечене болем обличчя зі сльозами на очах: «Бойчихо, мою Маню щойно згвалтував німець – та й пішов, забувши свої документи».

Я вже раніше у своїх спогадах говорила, що моя мама була неписьменною, але дуже розумною, сміливою... Такою, що вміє допомогти, розв'язати багато проблем. Вона завжди говорила: «Поки хтось задумає щось зробити, я вже знаю, чим це закінчиться».

О 6 годині ранку (була комендантська година) мама з документами пішла до школи №130, що навпроти нашого будинку і де розташувалися німці – і віднесла документи. Більше Бондаренко не радів німцям. Чекав на наших і допомагав нам.

БУДНІ В ОКУПАЦІЇ

Німці нас людьми не вважали. Пам'ятаю один бридкий епізод. Від будиночка Заньковецької, що на Червоноармійській, 121, йшла наша сусідка з немовлям, загорнутим у гарну шовкову теплу ковдру. Зупиняється машина, з неї виходить німець у високій офіцерській шапці з кокардою, у глянцевих чоботях, і наказує сусідці розгорнути дитину. Він мовчки забрав ковдру та поїхав. Яке блюзнірство! Адже вже було холодно.

Нас ніхто не видавав, дні минали спокійно. 24 вересня почали підривати Хрещатик. Першим підірвали будинок на розі Прорізної: там був німецький штаб, комендатура.

23 вересня ми отримали записку від тата, що він знаходиться у Дарницькому таборі для військовополонених. Усі мости було знищено. Через Русанівський міст, що осів у воду двома своїми половинками, які з'єднали дошками, ми пробралися до Дніпра. В Осокорках мама мала знайомих. Там була таємна переправа (за гроші).

Ми побачили тата. У таборі було кілька тисяч таких бійців. Кияни перекидали камінці із запискою, де вказано їхню адресу. Я багатьом киянам віднесла додому такі записки.

До дротяної огорожі можна було підходити на відстань 15 метрів. Люди сотнями вмирили від ран. Не нагадувати-му, що таке розгром чотирьох армій – це котел, м'ясорубка смерті...

Завжди згадую тяжку картину. Десь із десятеро бійців-євреїв у спідній білизні, взявшись за руки і притулившись один до одного ланцюжком, аби зігрітися, вже знаючи свою долю, співали радянські патріотичні пісні, вигукували гасла із закликами бити фашистів.

Серед розстріляних євреїв був татовий товариш по роботі Пейсахович – як і тато, він був управдомом нашого будинку. Якщо в нього залишилися нащадки, то вони мають носити поминальні квіти – чи то до пам'ятника бійцям Дарницького табору, чи то на Биківню, де він закопаний.

Тата за два тижні ми визволили. Німці відпускали українців, якщо ті приносили папірця з підтвердженням, що він не комуніст і не єврей. Ми такий папірець принесли. Першим підписався за тата наш сусід Бондаренко. Тата одразу відправили до маминої сестри в село Барахти Васильківського району, де він жив до січня 1943 р. Потім повернувся до Києва. Вже не було страху, що хтось видасть. Зрадників уже не було. Усі чекали на Радянську армію.

Єфросинія Бойко з дочкою Софією Яровою і онукою Ганною

ДОЛЯ ЄВРЕЇВ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ

Усі були впевнені, що євреїв відправлять до Палестини. Було все спокійно, жодних хвилювань. З нашого двору пішов Сьома Бараш, студент із Харкова, він приїхав до батьків, але розминувся з ними – вони вже поїхали. Він страждав на ДЦП, втім, ходив самостійно. Ми просили його залишитися, але він хотів поїхати до Палестини.

Години до 12-ї ми вже знали, що євреїв розстрілюють. Тисячі киян кинулися рятувати, ховати тих, хто вирвався із цього потоку, та тих, хто ще не пішов. Тепер, згадуючи ці дні, я дивуюся душевним багатством, найвищою моральністю, людинолюбством наших радянських людей. Знаючи, що їх можуть одразу розстріляти, вони допомагали, рятували, переховували.

Нині це називають звитягою. Ні, це не була звитяга. Ми так були виховані. То була норма поведінки радянської людини. Скільки знайомих та незнайомих урятувала моя мама, а я була поруч із нею.

З 1992 р. людям, які рятували євреїв, в Єрусалимі надавали міжнародне звання «Праведник народів світу». Природно, що багато хто не дожив до цього часу, але 300 людей отримали це звання. Багатьом присвоїли посмертно, як і моїй мамі. Зараз у Києві залишилося лише 12 людей, у тому числі і я. З них багатьом за 90 років, багато лежачих. Тим, хто не зміг довести свою участь у порятунку євреїв (хтось помер, когось розстріляли, хтось загубився), Київська рада євреїв присвоювала звання «Праведник Бабиного яру». Таких наразі залишилося 34 особи, дітей праведників – 26.

В Єрусалимі є «Алея праведників світу». У кожного пам'ятника висаджено дерево та стоїть табличка з прізвищем та ім'ям. Мій учень Мишко Векслер був на цій алеї та сфотографував нашу табличку, на якій написано: «Бойко Єфросинія та її дочка Ярова Софія». Люди повмирали, а пам'ять про них залишилася.

Так сталося, що мій рідний дядько, брат мами, Хоменко Петро Трохимович не потрапив до Дарницького табору, а опинився в Києві на Гасівці. Саме бранців цього табору 29 вересня 1941 р. відправили закопувати розстріляних у Бабиному яру євреїв. З жахом згадую розповіді та стан мого дядька у ті часи. Як він сказав, це немислимий тягар для розуму нормальної людини.

Земля дихала. Нормальній людині важко було бачити, коли з рук матері висмикують немовля і за ніжку викидають у яму, де ще багато живих. Згодом дядько в таборі розрізав ногу краєчком бляшанки, і другого дня його вже не взяли.

Німці та поліцаї з наших за наявності папірця-свідчення, що ти не єврей і не комуніст, за хабарі відпустили українців. Через два тижні ми забрали додому німечину людину. Дядько, красень двометрового зросту, не зміг оговтатись від побаченого й дуже скоро згас від швидкоплинних сухот.

ПЕРШІ КРОКИ ДЛЯ ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ

12 жовтня 1941 р. до нас у двір прийшов сусід-єврей Семен Липницький (дядько Сьома). Ми товаришували сім'ями. Його родина – тітка Таня, дочка Майка 12 років, син Алік двох років. Зібралися, звісно, у нас. Чітко пам'ятаю наш великий розсувний стіл, за ним людей 12 сусідів, серед них Бондаренко та дядько Сьома. Він був у солдатському однострої – втік із полону.

Як я вже писала, моя мама вміла передбачувати та розв'язувати всі проблеми. Сусіди розійшлися, знаючи спільне рішення, що дядько Сьома о 7-й годині йде далі, намагаючись прорватися через Дніпро. О 8 годині вечора всі сусіди вже були в курсі, що Сьома пішов. І полегшено зітхнули: всім хотілося жити...

Але насправді сталося по-іншому. Мама переодягла Сьому в татовий одяг. Ночував він удома, а вранці мама повила його до таємної переправи. Більше ми його не бачили, але у 1944 р. його сім'я отримала повідомлення, що радянський солдат Семен Липницький загинув смертю героя.

У перші дні окупації німці не все взяли під контроль, та й не до того було: дуже багато полонених, вибухи на Хрещатику, тощо. На перший тиждень без їхнього нагляду залишився хлібозавод, розташований на розі вулиць Предславинської та Тверської. Там були тонни борошна та багато сухарів у паперових мішках.

Мати з меншим братом (старшого Жору вивезли раніше, він закінчив війну у Відні) набрали до 20 мішків сухарів. За місяць їх уже не стало. Щодня Червоноармійською на Васильків гнали сотні наших виснажених полонених солда-

тів. Люди їм віддавали все, хто що міг. До кінця жовтня давати вже не було чого, та й полонених уже не часто гнали.

Скільки могил з'являлося щодня вздовж дороги на Васильків! Жахливо та безжально ставилися німці до полонених. Мені розповідали очевидці, як гнали наших матросів Дніпровської флотилії – живе уособлення непідкореності, гордості, великої людської гідності. Руки у багатьох були зв'язані колючим дротом. Неможливо підкорити народ, де є такі люди. Цих матросів потім розстріляли в Бабиному ярі.

ПЕРША ЗИМА ЗА НІМЦІВ

Почався холод та голод. Про цивільне населення влада не дбала. Виживали хто як міг. Прості люди, як моя мама, зайнялися обміном, пошуком їжі на селі. За три склянки борошна або чотири склянки гороху можна було купити простирадло.

Того року картопля не вродила. Основний продукт – борошно та горох. Мамина сестра в Барахтах, де був тато, дала на перший обмін борошна та гороху. Мама вимінювала потрібні селянам речі, і пішла робота. Щотижня мама пішки ходила селами, приносила нам з братом норму на тиждень, знову вимінювала потрібне на Володимирському ринку. Потім знову йшла по селах. Щотижня приходив за своїм пайком наш дідусь Трифон, батьків батько. Суп із горохом, без заправки, і корж – найсмачніша їжа того часу.

Дуже допомагали людям, не без користі, мадяри. Вони розташувалися в будівлі школи №56, постачали сіль, соду, гас, цигарки «Гунія», «Симфонія», сірники. На обмін ішло все: речі, посуд, золото, срібло. Так виживав простий люд. Непереливки було інтелігенції, яка не звикла до тяжкої праці. Животіли, поки було що обмінювати. Скільки їх, бідолашних, померло з голоду взимку та навесні 1942 р., як у Ленінграді.

У нашому будинку працювала управдомом молода дівчина. Тоді було модно молодим аморальним дівчатам знатися з німцями та за їхньої допомоги грабувати і порожні, і навіть жилі потрібні їм квартири. Я знаю одну таку. Вона видавала євреїв, комуністів, грабувала їхні квартири. Коли наші прийшли, її судили, дали 10 років. Її прізвище Бон-

даренко-Клещова. Нахабна баба. Наша управдомша була скромнішою. Мама їй догоджала як могла. Вона знала, що я була сандружинницею під час оборони Києва.

Мій дядько Петро був уже прикутий до ліжка. Його дуже добре доглядала дружина – тітка Галя. Чудова була людина. Жили вони на вул. Горького, 127. Номери будинків у нас були однакові. У цьому дворі стояло три одноповерхових невеликих будиночки. В одному з них жила єврейка Соня Пікман із двома доньками: Нелі – п'ять років, Вірі – чотири. Чоловік у неї був українець, він воював на фронті.

«СВОЇ» ТА «ЧУЖІ»

З вересня 1941 р. у Києві почало налагоджуватися «культурне життя». Радіо ми не мали – приймачі всі вилучили. За прослуховування – смерть. Тоді з'явився київський голова управи. Стала виходити газета «Українське слово». Розклеїли запрошення, у яких закликали молодь прийти на зустріч із патріотами України. Ми з Галею Вайнтроб пішли. Це було на вул. Воровського.

Пам'ятаю дуже велику залу. Вела програму Олена Теліга. Вона розповіла, що приїхала, здається, із Чехословаччини, куди їхня родина переїхала у 1919 р. Її батько був членом Центральної ради, боровся за незалежну Україну. Сказала також, що вона продовжує справу батька та що за допомогою німців буде збудовано таку Україну. І почалася антирадянщина.

Найбільше мене вразив виступ диктора Білої. Це була провідна дикторка нашого радянського радіо. Вона завжди славилася ідеї радянської влади. А тут почала говорити протилежне, нарікати, як її переслідували, дякувала німцям за визволення. Я не могла тоді собі уявити, що людина може мати два обличчя. Ішла додому спустошена, більше таких зборів я не відвідувала.

У газеті «Українське слово» було суцільне огуджування нашого минулого, вихваляння та подяка німцям за «владу». Як я тепер розумію, ця подяка німцям швидко набридла. На початку грудня всіх нових українців, зокрема й Телігу, заарештували та розстріляли. Українці, що залишилися живими, пішли до підпілля. Великого впливу на громадськість вони не мали.

За кілька днів вийшла друком газета «Нове українське слово». Головою управи Києва став Леонтій Форостівський.

Соня Пікман за наказом не пішла. Вона була робітницею фабрики імені Боженка. Люди двору, особливо двірничка тітка Варя, допомагали виживати. Молода управдомша, виконуючи свій «обов'язок», вирішила відвести її до німців.

На початку січня 1942 р. у дуже морозну днину, за наказом управдомші, Соня одягла дівчаток, закутавши обох хусткою і зав'язавши вузол за спиною. Районна комендатура знаходилась у будівлі школи №35, яка розташована за театром оперети. Соня потім про це розповідала. Коли управдомша підвела їх до комендатури, на посту стояв літній німець. Управдомша йому пояснила, що привела «Юде».

Я й зараз уявляю, як цей німець зазирнув у великі блакитні, дуже гарні, злякані очі цих дівчаток. Він був людиною! Поставив у потрібну позу управдомшу, відійшов подалі та дав їй такого копняка під певне місце, що та впала в купу снігу. Потім він Соні сказав: «Матко, век додому!». Повторив кілька разів. Соня не знала німецької, але сенс зрозуміла.

Ми з мамою цього дня були у дядька. Весь двір дуже хвилювався за Соню та її діточок. Скільки було радості та сліз, коли Соня зайшла у двір! Дізнавшись про всі подробиці, моя матуся все вирішила...

Тітка Галя, дружина дядька Петі, у 30-х роках виховувалась у дитбудинку. На другий день мама, тітка Галя та Соня пішли до комендатури. Ми залишилися з дітьми. Виступала мама (вона була дуже гарною). Вона сказала коменданту, що всі вони виховувалися у дитбудинку і всі вважають себе українками. У Соні чоловік українець, вона мала про це якісь документи. Німець наказав видати довідку, що Соня є українкою.

Німці не дуже вміли розрізняти людей за національністю. Соня і на вигляд, і за вимовою була такою містечною єврейкою, що до слов'ян її й не припишеш. Поруч сидів поліцай. Він розумів усе, але не видав, лише посміхався. Ось така виявилася людина!

Соню та дітей утримували всім двором. Соня дочекалася чоловіка Ваню, народила сина Альошу. Багато років ходила на могилку до моєї мами, яка померла 1963 р., у віці 61 року. З Нелею, старшою, я часто бачилася, вона дружила з племінницями тітки Галі. Після того, як Соня померла, ми переїхали до іншого району. Залишилася лише пам'ять про їхні гарні блакитні очі.

РОБОТА НА ЗАЛІЗНИЦІ

25 січня 1942 р. з Києва вирушав до Німеччини поїзд із добровольцями на роботу. Я проводжала свою подругу Галю Скрягіну. Вона була сиротою і жила з хрещеною. Виїхати їй змусила доля, а не патріотизм.

Безліч людей приїжджали з інших областей. Серед них було багато євреїв – вони не мали чого втрачати. То була надія на порятунок. Поїхав і мій товариш по навчанню Юзик Бабугін. Він майже чотири місяці ховався, аби не потрапити до Бабиного яру – і вижив. Другий ешелон із добровольцями вирушив у лютому.

Невдовзі почалося примусове відправлення людей до Німеччини. Одружених не брали. З березня 1942 р. я отримала від управдомші повістку до комендатури. Таку ж видали й сусідці, 27-річній Ользі Лисак.

Зібрали чоловік 50. Ніхто не знав, куди й навіщо нас ведуть. Привели на товарну станцію. Ми вирішили, що поведуть до Німеччини, але нам наказали працювати на залізниці. Ми стали чорноробами фірми HBD-Sud, контора якої знаходилася на станції Київ-Московський. Нам видали посвідчення Ausweis. З ним нас ніхто не міг забрати до Німеччини під час безлічі облав.

Займалися ремонтом залізничних ліній, робота була тяжкою. В обід годували кашею, де 25% – це мишачий послід. Давали шматочок хліба. У суботу мали короткий день, а в неділю вихідний. У суботу видавали зарплату, на яку можна було купити два пиріжки з горохом та половину хліба.

Я дуже здивувалася, що 1 травня – неробочий день. Називався він «Свято весни».

Нам дуже пощастило з нашим наглядцем. Це був літній чоловік, про якого говорили, що він фольксдойче-поляк. До нас ставився людяно, нікого не бив. Мене називав «Шафєя».

Коли його від нас забрали, ми не могли навіть припустити, що новий наглядчє пан Гринжолік, чєх за національнїстю, виявиться нелюдом. Його очі завжди виблискували гнївом. Він знущався з нас, жорстоко бив.

А за два місяці прислали нїмця. Його нїщо не обходило. Але головне – він нїколи нас не бив. Майже щодня казав, що мріє розшукати «панянку», з якою мав кохання ще з 1918 р.

КОВТОК ВОДИ ДЛЯ КОМАНДИРА

За місяць нашим постійним місцем роботи став центральний київський вокзал. Саму будівлю вокзалу було зруйновано, частина обгоріла, а на території містилася «залізнична колонія», де було багато понівеченого металу. Нашим завданням було очищення затоплених, завалених піском підвалів, у яких стояли великі сулії з кислотою. Частина – потрощені. Ми робили дощаті настили, оскільки у воді було багато кислоти.

Тоді ж у нас з'явився дядько Вася. Подейкували згодом, що він підпільник. Він зібрав навколо себе людей 10 таких, як я. Розповідав, як треба шкодити під час прокладання нових ліній. Але найголовніше – він організував можливість для втечі хлопців, яких везли до Німеччини. Ешелони-товарняки з насильно викраденими прямували майже щодня. У паркані відхилялися три дошки, куди втікач міг прослизнути – й одразу опинитися біля Солом'янського ринку. Все було налагоджено: одні чергували вздовж складу, інші швиденько скеровували втікача до таємного виходу.

Влітку 1942 р. на центральній лінії вокзалу зупинився на кілька хвилин щільно закритий товарняк – везли військово-полонених. Я стояла на вахті разом із гарним інтелігентним хлопчиком Робертом. Він був молодший за мене, дуже високий. На той час у нас було вже багато хлопчиків 14–15 років.

Раптом із перемотаного дротом віконця висунулась рука з флягою, і пролунав голос: «Хлопці, дайте води, командир помирає». На центральних лініях через кожних 10 метрів був кран із водою, а між ними вкопана бочка з водою – на випадок пожежі.

Роберт хутко передав мені флягу, а сам став дертися до віконця. В цей час потяг рушив. Незважаючи на крики постових-німців, я вже на ходу віддала Робертові флягу й одразу впала на кришку з вкопаної бочки, нога провалилася і обдерлася, оскільки я лівою ногою наступила на ту саму кришку. Але найголовніше, падаючи, я вперлася рукою в рейку, тож рука не потрапила під колесо.

Віддавши флягу, Роберт швидко допоміг мені підвестися. На ногу страшно було поглянути: від коліна до стопи висіли уривки шкіри, то було закривавлене місиво. Я й зараз не можу точно визначити, якими були мої почуття. Під глузування німців я гордо йшла, не відчуваючи болю. У душі мала гордість і велику зневагу до німецьких солдатів. Була щасливою – командир отримав воду.

Наш дядько Вася пояснив, що полонених везли після жорстокого бою на річці Хорол. Сам він як з'явився в нас несподівано, так і зник. Більше я про нього ніколи нічого не чула.

ЖИТТЯ ДВОРУ І НЕ ТІЛЬКИ

Коли мою ногу побачив пан Ковальський, він закричав: «Шафея, що то є?». Дав бинт та йод, мені зробили перев'язку. Працювати заборонив і тоді, і наступного дня. Я просто сиділа. Хлопці знали, що в мене трапилося з ногою, і плашку, яку я щодня приносила додому, принесли самі.

Плашка – це збиті дошки завдовжки 75-80 см, шириною – 25-30 см, стільки ж заввишки. З вокзалу додому ми йшли залізницею до Байкового мосту, а потім через фабрику ім. Боженка на вулицю Митрофанівську (пізніше перейменована на вул. Ковпака. – прим. ред.). Наш двір був на розі, мав два виходи. Я мусила носити плашку, адже будинки лише цим і опалювалися.

У нашому дворі по Червоноармійській, 127 було два будинки. На цю вулицю виходив триповерховий будинок, на Митрофанівську – двоповерховий. Ми жили у двоповерховому. Люди були порядні. Ганьбив наш двір лише син двірника Володька Павлюк. Він був запеклим бандитом, а з перших днів окупації пішов працювати в поліцію. Його батьки – двірник Лука та мати Марина – були дуже скромними працелюбами.

Більшість людей евакуювалися. Моїх однолітків не було. Залишилися лише Галя Вайнтроб 1921 року народження, Клава Толмах – 1929-го, і я – 1925-го. Війна та гіркота окупації всіх нас по-своєму споріднили. Галя була з багатодітної, дуже бідної родини. Мала двох братів, Бориса й Толю, яких називали «торбохватами», бо вони злодюжили. Борю повісили німці за те, що крав гас. Толя зник десь у в'язниці.

Найблагополучнішою виявилася Галя. До війни вона вже працювала телефоністкою на міжміській телефонній станції. А від початку війни стала телефоністкою при штабі 37-ї армії Баграмяна, ходила у військовій формі. При відході вона отримала поранення в руку та потрапила в полон. Більшість 37-ї армії зуміла вибратися з київського котла.

Ми з мамою зустріли Галю, коли її відпустили з полону, а ми прямували до тата в Дарницький табір. Галина рука з роздробленим ліктем, притиснута до грудей, так і зрослася. Ліктьовий суглоб був відсутній.

За тиждень Галя зі своєю мамою перебралися на вул. Прозорівську. Тепер я розумію, чому. Її батько був вихрестом, ще до революції працював на фабриці Боженка. Миршавий чоловічок, він грав на трубі, якщо працівники фабрики йшли на демонстрацію. Коли треба було поглузувати з когось із дітей цієї родини, вигукували: «Вайнтроб, лівою, лівою». Ніхто ніколи не казав, що він єврей. За нинішнім розумінням, сім'я вважалася неблагополучною. Мама була працювительшою, ніж тато.

На вул. Прозорівську до Галі я часто ходила. Якось побачила в неї доволі рослого та видного хлопця у німецькій формі. Галя раніше казала, що за нею впадає цей хлопець, а тепер і я з ним познайомилася. За тиждень Галя з мамою переїхали на вул. Горького, 97, де жила її сестра Нюся з чоловіком-поліцаєм Павликом. Сусідом Галі була родина Червінських, які мали двох синів. Зі старшим, Жорою, – спілкувалася Галя, я лише віталася з ним.

«МАТЧ СМЕРТІ»

8 серпня 1942 р. Галя мені сказала, що Жора їй повідомив про футбольний матч, який має відбутися 9 серпня. Жора працював на тому ж хлібозаводі, де й багато футболістів «Динамо» та інших команд Києва. Директор фабрики був великим поціновувачем футболу та прихистив у себе багатьох спортсменів.

За словами Галі, Жора – чемпіон України з боксу 1940 року. Він сказав, що наші футболісти мають грати з німецькою командою. І що їх розстріляють, якщо вони виграють. Ну як тут не піти на такий матч!

Транспорту у Києві не було. Ми йшли на Гасову вулицю до стадіону «Зеніт». Стадіон був заповнений вщент: німці, мадяри та багато киян. Коли я згадую цей матч, серце завжди наповнюється колосальною гордістю за наших людей, котрі можуть віддати життя за честь батьківщини. Що коїлося на стадіоні! Це був порив презирства до ворога, виплеск великої любові до своєї країни. Нас нічого не лякало. Ми вигукували різні уїдливі адреси на адресу німців. Головне – нас підтримали мадяри. Німці мовчали. Було таке відчуття, що ми даємо свій останній та рішучий бій.

Ми всі були з нашою командою. Якби я мала владу, то б за цей матч хоча б посмертно дала цим трьом футболістам – Трусевичу, Клименку, Кузьменку – звання Героя. Вони це заслужили своєю грою. Дозволили відчувти нашому народові, що ми маємо силу і впевненість у перемозі над ворогом. І це було у найважчі роки.

Коли мене згодом учні запитували, за якими якостями та ознаками можна зрозуміти, що людина здатна на подвиг, я завжди відповідала: для цього потрібен певний момент,

коли є потрібна обстановка та настрої. І головне – коли людина знає, за що вона бореться. Такий настрої був – захистити честь батьківщини.

Наші перемогли з рахунком 5:3. Природно, ажіотаж миттєво зник, коли пішли чутки, що на виході всіх заарештовують. Але цього не сталося. Ми прийшли додому. Наступного дня Жора повідомив, що вночі заарештували Трусевича, Кузьменка та Клименка. І всі вони були готові йти на смерть, вирішивши дати бій німцям. Не всі їх підтримали. Не будемо їх засуджувати, адже люди різні.

Після цього матчу я стала великою шанувальницею футболу. Зі складу тієї команди я також запам'ятала Макара Гончаренка. Він, нібито, потім бігав лівим крайнім нападником у перших матчах 1944 р. на стадіоні «Динамо». Коли я підробляла у вечірній школі заводу «Арсенал», у 9-му класі навчався син Гончаренка. Я написала його батькові записку із проханням про зустріч, але той відмовив. Він розумів свою роль у цьому матчі та ніколи ніде не писав про нього. Серед героїв він не був.

Багато всякого пишуть, як загинули наші футболісти. Я пишу те, що дізналася з розповідей Жори. Хлопців тримали у гестапо. 20 серпня Жора сказав, що Трусевича, Кузьменка та Клименка розстріляно. На них нацькували собак, вони відбивалися, але зрештою їх розстріляли. У газетах писали, що пізніше у вересні було розстріляно ще одного футболіста – Коротких. Очевидно, як комуніста. Але Жора ніколи про нього не згадував.

Було б добре, якби хтось розшукав членів сім'ї Червінських. Мені казали, що Жору було заарештовано в травні 1943 р. за зв'язок із партизанським підпіллям.

НЕСПОДІВАНІ ГОСТІ

Через пару днів після матчу близько 6 години вечора, коли я повернулася з роботи зі своєю плашкою, до нас раптом прийшла Вайнтробиха, мама Галі, і сказала, що у неї вдома на Горького, 97 перебуває наша сусідка Таня Липницька з двома дітьми – Майкою та Аліком. Це було як грім посеред ясного неба – адже вона евакуювалася ще у липні 1941 р., а зараз – серпень 1942 р. Виявилося, вони були у м. Орджонікідзе, коли його захопили німці. Таня не виконала наказу німців – її сховали люди. Циганка їй нагадала, що її чоловік Семен Липницький живий, знаходиться у Києві, і все у неї буде добре. Кілька місяців Таня йшла пішки з Орджонікідзе до Києва. Додому заходити боялася. На вул. Саксаганського зустріла Вайнтробиху.

Ми з мамою насмажили дерунів і пішли до Галі. Тяжко описати хвилини цієї зустрічі під загрозою смерті. Майка потім все життя згадувала ці деруни, адже майже півроку до цього їхня сім'я жила милостями. О 9-й годині вечора починалася комендантська година, і ми мали встигнути додому до цього часу. Домовилися, що моя мама прийде за ними о 7-й годині ранку. О першій ночі до нас постукала баба Лисачка і повідомила: «Танька руда» з дітьми знаходяться в її сараї (кожен з нас мав невеликий сарай). Важко уявити цей жах. Ми забрали їх до нашого будинку.

Як з'ясувалося, о 10 годині вечора прийшов зять Вайнтробихи – поліцей Павлик. Він сказав: «Тітко Тетяно, я вас не викажу, але не хочу, щоб мою сім'ю розстріляли. Йдіть із мого дому». Темрява, комендантська година. Таня з Аліком на руках пройшла вул. Горького до рогу Митрофанівської,

перейшла вул. Червоноармійську і постукала у вікно до баби Лисачки, яка їм відчинила хвіртку (за наказом німців на час комендантської години всі входи зачинялися), відвела їх у сарай і повідомила нам про прихід Тані.

Діти були виснажені, брудні. Мама вирішила, що їм потрібно трохи відпочити та відмитися. Я мала відпроситися з роботи на три дні, сказавши, що мені нібито треба йти в село міняти речі на продукти. Ковальський відпустив наших жінок, за це брав два яйця як хабар.

Під виглядом міняльників, я мала вивезти Таню з дітьми через Хотів у село Рославичі, де жила татова сестра тітка Маріка, а потім – через Глеваха до Василькова, де жив мамин брат – дядько Микита. Через два дні мама провела нас до Хотова. Найстрашніше було піти з Києва, де на кожному розі – облава. Спочатку в період окупації було легше, німці не все і всюди контролювали, але в 1942 р. вони вже знали, де який кущик росте.

МАНДРІВКА НА ВАГУ ЖИТТЯ

Ми пішли. Я часто думаю: змогла б я ось так відпустити свою дочку, знаючи, що це гра зі смертю. Повертаюся до думки, що дії людини диктуються обставинами. Потрібно було рятувати людей. Мама взяла слово з Тані, якщо почнеться облава, з'являться поліцаї, щоб та сказала, ніби ми не знайомі. Але все минулося. По глухих стежках ми дісталися до тітки Маріки, яка нас нагодувала. Вона впізнала Таню, знала, що вона єврейка, але все ж таки прийняла. Наступного дня ми через Глеваху надвечір дісталися дядька у Василькові. Дядько був знайомий з Танею. Він радо нас прийняв. Разом із дружиною Мотрею вирішили, як далі допомагати Тані. У тітки Мотрі під Білою Церквою у селі Пінчуки жила кума. До неї Мотря вирушила наступного дня з Танею та дітьми.

Я благополучно дісталася пішаком із Василькова до Києва – з радістю в душі, що минулося. Таня з «Липницької» стала «Липовенко», Майка стала «Марусею». Мама потім часто приходила до них, обмінюючи щось у селах.

Після звільнення Києва від німців сім'я Липницьких повернулася до міста у лютому 1944 р. Вони отримали повідомлення про те, що на початку 1944-го їхній батько героїчно загинув. Тоді ж почали отримувати пенсії. Майка стала бухгалтером, мала велику повагу від людей. Алік був директором автопідприємства.

У житті, як у казці, все буває. Я, мій брат Жора та Майка народилися в одному дворі. Кожен мав стільки всього за плечима, своє життя та сім'ї. А доля вирішує все по-своєму. Ніколи й гадки не було, що Жора та Майка, які вирости в одному дворі, останні 10 років під кінець життя проведуть у

великому коханні. Так сталося, що вони, маючи вже дорослих, одружених дітей, залишилися самотніми, але знайшли один одного. Майка померла 2001 р., Жора – 2002-го.

Я спілкуюся зараз зі Світланою, донькою Майки. Ми з Майкою дуже товаришували, часто згадували минуле. І завжди дивувалися, невже це все пережили. Особливо мене бентежило питання: що було у душі матері, яка, рятуючи інших, ризикувала життям власних дітей. Майка завжди плакала, коли згадувала, як її мама вночі в сараї затуляла рот Аліку, що плакав. Коли Майка сказала, що він може померти, мама спокійно відповіла: «Може, але тоді хоч ти залишишся жити». Бідолашна мама! Не дай, боже, щоб колись таке повторилося.

«ВАЛЯ-БОМБА»

Я повернулася на роботу і дізналася неприємну звістку: від нас забирають пана Ковальського. За два дні прийшов Гринжолік. І до цього було тяжко, а стало ще гірше – майже каторга. Мене познайомили з дівчиною, яку за її веселу вдачу називали «Валя-бомба». Шепнули, що вона пов'язана із партизанами. Я налагодила з нею зв'язок. Валя працювала у якійсь сусідній фірмі. Я почала придивлятися до неї.

У вересні вона запросила мене у гості. Її будинок був на вул. Федорова, вище від кінотеатру ім. Ватутіна. У нас відбулася розмова, під час якої вона сказала, що пов'язана з партизанами, що їм потрібні ліки та срібло на зуби. Мені треба було зібрати срібла. На початку жовтня я принесла дві срібні ложки та п'ять царських срібних монет. Ми домовилися, що я йду до партизанського загону і беру з собою ще п'ятьох людей. Про ці плани знала мама.

Валя призначила мені зустріч на 20 жовтня 1942 р. Вона мала познайомити мене з провідником. Я прийшла до неї додому у призначений час, провідника не було. Ми домовилися, що наступного дня в певному місці вона з провідником зустріне мене разом із моїми людьми. Серед цієї п'ятірки був мій тато, який терміново прийшов з Баракхт.

Я вкотре повторюю слово «доля». За тих часів було модним вивішувати фотографії у великій рамці під склом, зазвичай над комодом. Такі висіли й у будинку Валі. Не знаю чому, але я раптом почала їх роздивлятися. І серед них побачила фотографію того хлопця, що колись приходив у німецькій формі до Галі Вайнтроб на вул. Прозорівську. А на фото він був у косоворотці.

Я очманіла, але вже була розумною! Покликала Валю і, перш ніж запитати, хто цей хлопець, запитала про якихось чотирьох інших. Потім спокійно спитала, хто цей гарний хлопець. Вона жваво відповіла: «Це мій друг». На обумовлене місце я не прийшла і, звісно, нікого не привела. На ніч мама відвела мене до тітки Шури Толмах, яка жила з дочкою Клавою в сусідньому триповерховому будинку. Мама домовилася, що та мене переховуватиме. Вона була поза підозрами, оскільки її чоловіка репресували 1937 р.

Мoje місце було за буфетом. На роботу не пішла. Наступного дня до нас додому прийшли два есесівці в чорному. Шукали мене. Мама відповіла, що я пішла міняти. Приходили ще двічі, питали сусідів, але мама всім сказала, що я пішла міняти і зі мною щось трапилося. За місяць знову приходили. Я просиділа у тітки Шури майже чотири місяці. Ніхто не знав, де я.

Коли наші війська 6 листопада 1943 р. звільнили Київ, моя знайома, яка мене відправила до Валі-бомби і теж мала йти зі мною до партизанського загону, бачила, як заарештовану Валю вели співробітники КДБ. Вона виявилася провокаторкою.

ДРУГА ЗИМА

Найважчим у матеріальному та моральному сенсі був 1942 р. Багато людей померло з голоду, багатьох відправили на примусові роботи. Шалена безвихідь, інформації про поточний воєнний стан – катма. Знали лише про те, що німці окупували Донбас. Вони у роликах перед показом будь-якого фільму розповідали про свої перемоги. Ми не знали, що наші воїни відстояли Москву: німці показували Москву через бінокль свого солдата. Вершиною безвиході був ролик, показаний у вересні: Волга, а на її тлі профіль німецького солдата. Німці казали, що взяли Сталінград.

І ось 3 лютого 1943 р. по всьому Києву були розвішані жалобні прапори. Ми нічого не розуміли, але раптом дійшли чутки (обмовились німці), що Радянська армія розбила їх під Сталінградом. Це була велика радість та щастя! З кінця лютого весь березень і половину квітня через Київ відходили італійські солдати. Ми вже знали, що вони самовільно залишили фронт. Рухалися групами по 10-20 людей в повному бойовому спорядженні. Німці їх зневажали, але не чіпали. Італійці одразу заходили на базар, щоб щось купити. Наші люди знали, що ті крокують пішки від Сталінграда. Підготовували їх чим могли, віддавали весь хліб, який продавали шматочками. Дивно, що я ніде ніколи не читала про це. Але ж це було.

З весни 1942 р. німці стали по картках видавати по 0,5 кілограма хліба на кожну людину, але що це був за хліб. По-моєму борошна, хоча б житнього, там не було. Коли він у роті, розмовляти було не можна – розлітається. В основному з ячменя, випікався майстерно, як у коробочці. Зверху золотавий, адже обвалювався в просяному лушпинні. У коробочці були

ячмінні та інші крихти. Для багатьох це було щастя. Мама, як і раніше, ходила міняти. Скільки вона, моя рідна, виходила... А тут ще треба було думати про нас. Тато ховається, я ховаюся. Де вихід? І мама, як завжди, його знайшла.

Наш будинок мав номер 127. А в будинку №125 жив дуже багатий та загадковий Осиневич. Для своїх дочок він звів будинок поруч із нашим, що на Митрофанівській вулиці. Через сад можна було вийти з Червоноармійської вулиці на Митрофанівську. У нього часто гостювали німці, він дружив із ними. Я не можу пояснити, що коїлося навколо цієї людини. Але й зараз на Байковому цвинтарі, вище церкви, стоїть величезний пам'ятник від Радянської влади з написом: «Талановитому винахідникові...».

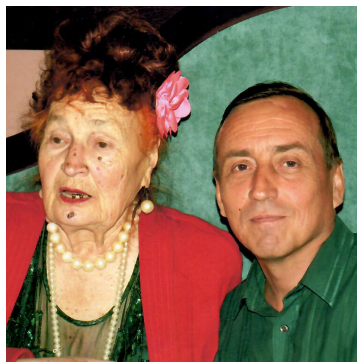
Будинок №123 стояв напівпорожній – це була пристойна двоповерхова споруда на всю ширину двору. Вїзд ішов через підїзд у будинку, ворота залізні. Мешканців троє, управдома немає. На другому поверсі жили три сім'ї, потім дві з них евакуювалися. У маленькій 14-метровій кімнаті мешкала жінка Надя з чоловіком. То була загальна квартира, опалювати її було складно.

Мама запропонувала Наді обмінятися на нашу теплу однокімнатну. Найголовніше – було два входи: з Червоноармійської – парадний, у двір – чорний хід. Кращого й не знайдеш!

Новий рік ми зустрічали усі разом. Нас ніхто не бачив і ми нікого не бачили. Мама на той час навчилася варити самогон – наш засіб безпеки. Вона вже мала надійні зв'язки з деякими поліцаями. Вони завжди попереджали нас про облаву та небезпеку. Через чорний хід можна було вибратися до саду Осиневича.

Окрім самогону, мама навчилася варити й господарське мило. Де вона діставала потрібний жир і каустичну соду, я й досі гадки не маю. Невдовзі ми знайшли ще один промисел. Мадяри продавали парашутний шовк, з якого ми нарізали хустки і фарбували дуже яскравими фарбами (теж від мадяр). Моею справою було оторочити краї та зробити бахрому. У мене це дуже вправно виходило. Хустки були напрочуд гарні, але непрактичні: фарба швидко вигоряла. У селі Барахти, де жила мамина сестра, всі носили ці хустки. Через 1-2 місяці мама знову їх фарбувала і всім було добре.

Тож ми спокійно прожили аж до березня. Тато потроху почав спілкуватися із сусідами. Я писала вище, що після року життя в окупації зрадників у нас вже не було. Усі чекали на наших. Тато носив вуса і велику бороду. З довоєнних його мало хто б пізнав. З моїм молодшим братом Сашком вони влаштувалися на Першу взуттєву фабрику, що на Печерську поблизу Лаври. Ходили пішки через Володимиро-Либідську.

Софія Ярова і Борис Глазунов

КАДРОВА «ХИТРИСТЬ»

На вул. Заміській жила родина Єреськів. Вони мали приватний будиночок та коня-важковоза. До речі, частина Києва від теперішнього Палацу «Україна» до заводу ім. Держинського на 80% була забудована приватними одноповерховими будиночками. Брат Семена Єреська мав зятя фольскдойче, що працював ветеринаром на бійні у нашому ж районі. Він був чудовою людиною, багатьом допомагав. Під час відступу німців з остраху виїхав. Але оскільки окрім добра він нічого нікому не робив, йому дозволили повернутися. Майже вся вулиця просила його. Я теж. За його допомогою дочка дядька Семена Надія Єресько влаштувалася кур'єром на біржу праці, що знаходилася у будівлі Художнього інституту.

Два сини Єреськів були офіцерами Радянської Армії. Молодший – Павло – повернувся після війни у чині майора, а старший – дуже статний, гарний полковник. Він служив у Жукова, був присутній під час підписання німцями капітуляції, але загинув після війни – у липні 1945 р.

Тато якось прийшов і сказав, що на фабрику приймають робітників. Мама сходила до Єреськів, домовилася, що Надя Єресько (вона молодша за мене на рік) разом зі мною піде на біржу та підсуне мої документи. Моїй мамі треба було мати не одне серце, а два, щоб витримати ті чотири години очікування. Довелося йти крізь увесь Київ. Я була без документів, але минулося. Фройляйн уже знала Надю – все-таки кур'єр – і без зайвих запитань, чого я найбільше боялася, видала направлення на роботу. Колишній Ausweis закінчувався жовтнем. Дякувати Наді. Ми потім дуже довго товаришували, і я завжди ходила на її могилку.

Здавалося, вже все налагодилося. Ми втрюх без побоявань ходили на роботу. Я формувала підбори для чобіт. Господар фабрики на прізвище Міллер був дуже пристойною людиною, із «старих» німців. Він дбав про людей. Знав російську мову. Ніколи нікого не кривдив, з усіма вітався, чого не скажеш про нашого російського директора. Ох, і сволота ж була! А господаря називали «шефом». Бути людиною за таких жакливих часів – майже звитяга.

Ми здавали картку, нам давали обід. Чого там тільки не було в цій тарілці: і картопля, і буряк, і бруква, і квасоля, і вермішель, але вона була повна і ситна. А це головне. І ще 200 грамів хліба, який ми несли додому. Майстрам та робітникам у суботу видавали по два бланки штапованої підосви, а це буханець хліба.

І ось знову спіткало лихо. У травні 1943 р. було оголошено тотальну мобілізацію робочої сили до Німеччини. Цю «чистку» мали пройти всі. На кожні три дні було розподілено за алфавітом початкові літери прізвищ. У перші три дні йшли літери А, Б, В, Г, Д. Я потрапила до першої трійки. Це була друга половина травня 1943-го.

Прийшла на біржу, черга була величенька. Належало пройти чотири комісії, включаючи медичну. Я все пройшла. Завжди пам'ятаю щасливий вираз очей фройляйн, яка вручала мені квиток та направлення на роботу до Німеччини. Вона мене привітала та подарувала маленький букетик квітів на кшталт фіалок з матерії. Знала б вона, чого я їй бажала цієї хвилини! Удома панувала скорбота. Рівно за тиждень, у середу, о 13-й я мала виїхати до Німеччини. Наступного дня, у четвер, я пішла на роботу.

З цеху я виїжджала до Німеччини одна. Мені видали

дві пари черевиків, попрощалися. Аж раптом начальник цеху Ятченко, п'ятеро синів якого були на фронті, а молодший працював із ним, каже: «Соню, виходь на роботу, ми ще поборемося».

Почути такі слова стало щастям. Я була дуже скромною, працювитою дівчинкою, мене всі любили. Не хвалюся. Ятченко звідкись дістав невеликий, але височенький верстат, на якому тонким дротом він строчив підбори. Години три я вправлялася, аби отримати бажаний результат. По обіді Ятченко пішов до шефа з проханням відстояти мене на біржі, бо я «дуже цінний працівник». Весь цех стояв навшпиньки. Які це були важкі хвилини для мене та для моїх батьків! Не дні, а вічність.

У вівторок шеф привіз звільнення. Важко передати словами це щастя. Про Курську дугу ми нічого не знали, але знали, що німці відступають. Уже було відомо, що Москву не взяли, що відстояли Сталінград, але коли нас визволять – не уявляли.

ПРОВІСНИКИ ПЕРЕМОГИ

На початку вересня 1943-го німці за одну ніч розстріляли всіх комуністів, хворих, німецьких, які не змогли виїхати. У перші дні окупації видали німецький наказ, що комуністи мають стати на облік, і їх не чіпатимуть, якщо вони щомісяця відмічатимуться в комендатурі. Не чіпали до певного моменту. Тато, звісно, на обліку не стояв. Щодня і щоночі ми жили в тривозі. Не хотілося гинути, маючи надію на швидке визволення. Німці-підприємці кидали свої підприємства.

Три дні та три ночі через Київ йшло військо донське цілими сім'ями, везли обози зі скарбом. Їхали, бо знали, що їм не вибачать усе те зло, що вони чинили на догоду німцям. Завжди пам'ятаю цих молодих козаків та козачок у сірій німецькій формі з червоними погонами.

18 вересня 1943 р. мені виповнилося 18 років. Прийшовши на роботу, дізналася, що наш шеф їде та кидає фабрику. Все цінне вивезли, а готове «цивільне» взуття він дозволив роздати робітникам. То був дуже цінний подарунок. Нас було троє, ми навантажили від душі. Здається, було 20 пар туфель-напівчеревиків. Тато набрав якогось шевського матеріалу. Потім роздали взуття всім родичам та знайомим.

Пішли чутки, що господар хлібозаводу теж поїхав. Ось тут наш народ збагатився за всі роки окупації. У нас було два мішки борошна. Нечуване багатство! За кілька днів вийшов суворий наказ: усі мешканці Печерська, хто жив близько до Дніпра, мають виїхати за парний бік вулиці Червоноармійської. Хто перейде цю вулицю – розстріл. Ми вже знали, що Радянська армія підійшла до річки.

Нам у певному сенсі поталанило. Мамин брат – дядько Петро – вже помер, не переживши жахів розстрілу в Бабиному яру. По вул. Горького, 127 мешкала його дружина Галя зі своїм племінником Жорою. У них ми й оселилися. Народу було дуже багато, але це й на краще: німці у такій метушні вже не контролювали склад населення. Все Байкове кладовище, всі склепи слугували житлом для людей. Десь після 15 жовтня німці за наказом вивозили мирне населення до Німеччини. Хто не підкорявся – розстрілювали.

Наші стояли на лівому березі Дніпра. По непарній стороні вул. Червоноармійської височіли гармати. У сквері біля теперішнього Палацу «Україна» була гармата величезного розміру.

Двір жив комуною. Борошно мали всі. Нагнали літрів 50 самогону для поліцаїв. З нашого двору можна було прямо вийти на Червоноармійську до Володимирського базару. Кожен мав із собою рюкзачок з їжею і свій «хованок» на випадок облави.

З нами жила тітка Шура Толмах із донькою Клавою, у яких я переховувалася від гестапо. Крім цього, у нас ще ховалися три колишні поліцаї. Моя мати всім допомагала. Коли у травні 1943 р. почалася тотальна мобілізація, вона прилаштувала через знайомого поліцая трьох хлопців із села Барахти, де ховався тато, на службу до поліції – стежити за собаками. У нас на Червоноармійській, 123 жили: Альоша, військовополонений з Волги, який прилаштувався в одній із родин села; Коля Клименко, молодший за мене, і Сергій Тимошенко.

Усім нам було добре. Коли почалося переселення, вони втекли з поліції та оселилися з нами на Горького, 127. Штаб

поліції Кагановичського району знаходився поблизу костелу. Зараз, мабуть, ніхто вже не пам'ятає, що з лівого боку двору костелу був великий ДОТ. З амбразур стирчали кулемети. Біля будинку, що у глибині двору, був підземний хід. Поки можна було, я, закутавшись хусткою, ходила видивлятися, чи виїхала поліція. Вони поїхали 19 жовтня.

Служба поиска

Фотографію 1929 г. передала Праведница Бабьего Яра, награжденная орденом «За заслуги» III ст., председатель Ассоциации Праведников Бабьего Яра **Софья Григорьевна Бойко**.

На снимке дети одного двора — дома по ул. Красноармейской, 127.

1-й ряд: Тося Вайнтроб, Жора и Соня Бойко, Лиля Гришина, Галя Вайнтроб (была в оккупации, затем на

фронте), Женя Гришина, Семен Бараш (погиб в Бабьем Яре).

2-й ряд: Боря Вайнтроб, Толя Вайнтроб (сидел в тюрьме, во время оккупации работал на аэродроме, повешен фашистами), неизвестный, Клава Головинская, Галя Гришина, неизвестная.

В центре: Борис Гришин (погиб на фронте в звании капитана в феврале 1944 г.)

ДРУГЕ НАРОДЖЕННЯ

Есесівці постійно відловлювали людей. Тепер вони вже не вивозили, а одразу вели розстрілювати на Сирець. Вулиця була безлюдною, біля воріт стояв черговий, який попереджав про небезпеку.

25 жовтня – другий наш день народження. О 7-й ранку, коли ніхто нічого не очікував, ще не було чергових, у двір зайшли троє есесівців. Забрали мене, маму, брата Сашка, тітку Шуру з Клавою. Ми знали, що це кінець. Нас повели у бік товарного вокзалу. Тиша мертва, жодної людини навіть за 200 метрів. Тільки в щілину дивилися на нас люди, при-чаївшись. Але не судилося нам померти.

Есесівці були в чорному – страшні, злі, жорстокі, як показують у кіно. Аж раптом біля поліцейського садка з'являються двоє молодих німців напідпитку та кричать: «Де шнапс?». Мама дуже голосно крикнула: «Пане, є шнапс!». Есесовець сильно вдарив маму. Німці (це були фронтовики у зеленій формі), почули маму та підбігли. Мама під ударами постійно повторювала, що є шнапс. Між німцями почалася штовханина. Молоді наставили на есесівців автомати.

І ось ми знову прямуємо спорожнілою вулицею – тепер додому. Неможливо описати радість і щастя тих, хто побачив нас – вже практично засуджених. Скільки сліз було пролито. Особливо плакав тато. Німцям дали дві великі сулії самогону (по 3,5 літри). Вони поділяли наше захоплення, звісно, не все розуміли, але йдучи, казали: «Гітлер – капут».

Ми знали, що вночі з 1-ї до 2-ї години на Байковому мості перезміна вартових. І вся наша родина, тітка Шура з

Клавою, тітка Галя з Жориком, троє наших поліцаїв* про-
рвалися на Васильківську дорогу. Через чотири години
ми опинилися у татової сестри Маріки в селі Рославичі.
Це було 26 жовтня 1943 р.

**Цікаво склалася доля поліцаїв. Мама з ними пішла
до КДБ і розповіла, як вони стали поліцаями та
чому. Усіх хлопців одразу взяли до армії. Я знаю
одне: якщо людина не робила зла своєму народові
під час окупації, її не карали. Щоправда, тут мало
значення, хто розбирався і хто був суддею. Але не
завжди судді по-справжньому вникали у суть подій.
Від Альоші ніколи не було листів. Зрозуміло, що він
не хотів, щоб йому нагадували минуле, адже він був
військовополоненим із 1941 р. Коля Клименко після
повернення з фронту прожив гідне життя. Сергію
Тимошенку не пощастило. Він молодшим лейте-
нантом загинув під час взяття Будапешта.*

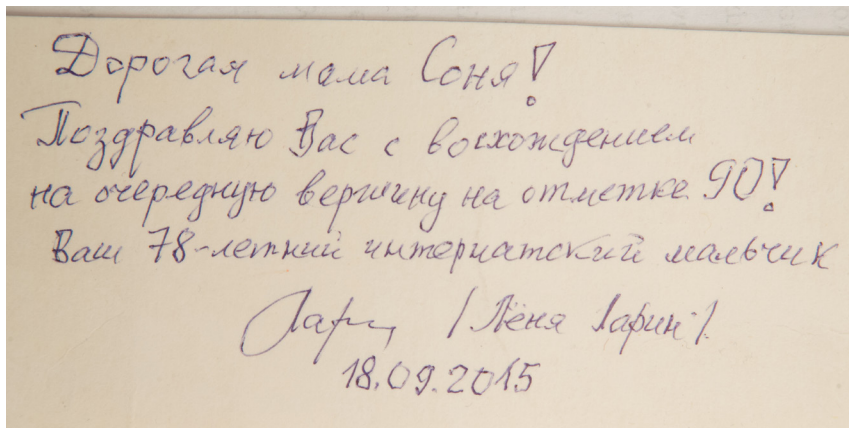
Не можна сказати, що тітка нам надто зраділа: до сіль-
ської хати разом упало 11 людей, а це все їдки. У неї було
замало харчів, щоб прогодувати стільки людей. І тітка по-
радила збирати на полі картоплю. Після механізованого
збирання її можна було знайти. Ми всією юрбою назбиру-
вали за день мішок картоплі, буряків та капусти. Тож кар-
топляний борщ мали.

На початку листопада стало видно величезну заграву:
горів Київ. У ці дуже тривожні дні ми вже мали свої міс-
ця, куди ховатися на випадок облави. Село було далеко від
центральної Васильківської дороги (20 км від Києва). Чули,

що десь іде бій. 6 листопада годині о 12-й селом пройшла неорганізована група німців. Переляк був неймовірний, але вони йшли повз.

Настав ранок 7 листопада. Пам'ятаю, як тато став посередині хати і урочисто виголосив: «Товариші, я вітаю вас із днем Великого жовтня та днем визволення!». Його намагалися навіть затюкати, щоб не наврочив.

Десь о 14 годині я пішла до колодязя набрати води – він був далеко від хати. Раптом з-за дерев з'явилася група солдатів. Коли один із них спитав, чи чекала я на них, я не могла відповісти, тільки кивнула головою і оніміла від щастя. А ввечері на постій до нас прийшов радянський офіцер Іван Іванович Михайлов із бійцями. Усі росіяни, один грузин. Здійснилося! Ця група бійців відстала від своєї частини. Вранці 8 листопада вони мали повернутися до Києва. У ліску стояла нічнийна машина, її раніше привіз хтось із киян. Ми всі повсідалися в цю машину – так почався наш шлях додому.

Дорогая мама Соня!
Поздравляю Вас с восхождением
на очередную вершину на отметке 90!
Ваш 78-летний чирятинский лаврентий
Дарю / Женя Дарю /
18.09.2015

«ЛЮДИНА З ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ». Сучасники — про Софію Ярову

Авраам,
Федерація Єврейських громад України

Хочу розповісти про своє знайомство з дивовижною людиною Софією Григорівною Яровою. 2020 року за дорученням Рабина, керівника Київської єврейської громади, та від імені Федерації єврейських громад України ми доставляли гуманітарну допомогу ветеранам і євреям, що пережили війну. Серед них була і Софія Григорівна. Коротке знайомство з цією жінкою закарбувалося в пам'яті на все життя, тому що бувають люди, які з'являються та зникають – і жодних спогадів не лишається. А бувають люди з великої літери, які справляють враження, і забути таких неможливо.

Ми тоді не знали кожну людину з тих, кому привозили продукти. Це був довгий список імен та адрес, часу було обмаль – треба було встигнути до всіх. Тому вдячні обличчя ветеранів швидко змінювали одне одного, і не було можливості обмовитися з кожним бодай парою слів, хоч кожен мав що розповісти. Але повз квартиру Софії Григорівни неможливо було пройти.

Вона одразу біля порога привітно нас зустріла, і від неї навкруги розливалось світло й енергія. Пояснити це неможливо, можна лише зрозуміти, коли бачиш таку життєрадісну і харизматичну людину. Вона просто заряджала позитивом. Ми поговорили з нею дві хвилини, але цю зустріч будемо пам'ятати завжди: такі люди народжуються одна на мільйон, вони живуть яскраве насичене життя і приносять із собою світло та радість. Ці світло та позитивна енергія були такими потужними на 95 році життя. Можна тільки уявити, яке «цунамі» добра та позитиву несла ця життєва енергія в минулих роках.

Завдяки таким ангелам планета крутиться. На жаль, невдовзі ми дізналися, що світло згасло, і більше не буде можливості поспілкуватися з нею, але тих двох хвилин позитивного заряду вистачить на все життя.

Роксана Гамарник,
президентка Єврейського форуму України,
голова Єврейського фонду в Україні

Із Софією Григорівною ми познайомилися на початку 1990-х, на той час я працювала під керівництвом Іллі Левітаса та Аркадія Монастирського. Вона мала чудовий голос і прекрасно співала. До останнього подиху залишалася Жінкою – із зачіскою, макіяжем, харизмою. Завжди зберігала пам'ять про непростий час Другої світової війни, через який довелося пройти їй та її сім'ї.

Софія Ярова працювала вчителем у школі та передавала свій внутрішній стрижень учням, які ставилися до неї дуже трепетно. Мене було запрошено на її День народження – серед гостей були і учні. Бачила, як вони поважають її, які теплі дружні стосунки між ними.

Як голова Асоціації Праведників, вона до кінця життя брала участь у нашій щорічній Меморіальній акції-церемо-

нії «Шість мільйонів сердець», присвяченій пам'яті жертв Голокосту. Виступаючи, згадувала ті страшні події та героїчний подвиг, який здійснили. Завжди наголошувала на тому, що подібна трагедія ніколи не повинна повторитися. Наш захід часто відбувався у Колонному залі Київської міської адміністрації, до якого ведуть високі сходи. Навіть у віці 90 років Софія Ярова долала ці сходи, що характеризує її як невимовно вольову людину.

Вона дуже трепетно ставилася до дружби з Іллею Левітасом та Аркадієм Монастирським, і дуже поважала Бориса Глазунова.

Я маю честь знати сім'ю Софії Григорівни, її прекрасну та талановиту дочку – Ганну Ярову, таку схожу на свою маму, та її талановитих чоловіка та сина. Це чудова сім'я.

Олександр Духовний,
Головний рабин реформістських громад України

Одне з моїх улюблених висловлювань, яке визначає сутність людську: «мудра людина вчиться у всіх». Для мене Софія Ярова була людиною, у якої я вчився доброті, людинолюбству, всьому тому, що означає «бути Людиною з великої літери». На ідиш ми таку людину називаємо «Аменш». Для мене особливо важливою була дружба з нею, бо мою маму Фаню Духовну в місті Ружині врятувала українська родина Агафії та Федора Волинець.

Моєї мами вже не було серед живих на той момент, коли я познайомився із Софією Григорівною. Ярова була для мене тим рятувальним кругом, який вберіг мою маму, отже – дав мені життя. Як дерево, що дає нові пагони.

Софія Ярова була не просто вчителем та мудрою людиною. Я вчився у неї мудрості, а вона чудово говорила – не про себе, а про інших Праведників, про яких держава іноді забуває. Говорила про те, що у Києві досі немає вулиці чи проспекту Праведників світу.

Вона дбала про добробут тих людей похилого віку, які потребували фінансової підтримки, догляду та уваги. Її любов до життя дає приклад багатьом – любити життя, любити людей. Талмуд каже «любіть Б-га в людях». Софія Ярова дуже любила людей, і нехай пам'ять про неї буде благословенна.

Юлія Гольденберг,

засновниця та Голова правління ВБФ «Заради тебе»

Справжня жінка... Її постава демонструвала, що за цією вродою та жіночністю прихована сильна особистість, яку не могли змусити зігнутися ніякі обставини. У свої 90+ вона могла дозволити собі вдягнути червоне вбрання й це геть зовсім не виглядала вульгарно. Воно їй личило.

Софія Григорівна нагадувала мені мою бабусю. Вона не дозволяла собі з'явитися навіть перед кур'єром, не причепурившись. «Я – жінка», з посмішкою казала Жінка, якій понад 90 років.

Пані Софія ніколи та нічого не просила для себе. Її завжди турбували проблеми інших – учнів, знайомих, Праведників та їхніх дітей, друзів... І тоді їй було не зупинити. Вона наче шуліка атакувала усіх та усе, підіймала всі контакти, проходила крізь мури... і допомога надходила.

Вона фізично відчувала несправедливість та не могла пройти повз. Якщо пані Софія стикалась з подібними проявами, їй вже не цікавили регалії (то міг бути мер, Прем'єр-міністр, навіть Президент країни), вона відверто, щиро і чітко формулювала, що саме йшло не так, що треба змінити, на що звернути увагу, кому винести подяку, а кому – догану.

Ніколи не забуду, як на презентацію виставки мого фонду зайшов Президент Володимир Зеленський. Усі змовкли, а пані Софія голосно, на всю залу, промовила: «Бубочка Ви наша, як я рада Вас бачити. Я Вам зараз усе розповім». І вона розповідала, а в нього було декілька вільних хвилин перед іншими справами, але він нікуди не пішов. Розмовляв із нею, уважно слухав... Саме тоді він пообіцяв Праведникам довічні президентські стипендії, які згодом з'явилися, але пані Софія їх не дочекалася.

Вона мріяла, щоб у Бабиному Ярі з'явився справжній сучасний музей, щоб люди поважали один одного. Вірила у справжніх киян, які «рятували під час Другої світової усім будинком або всією вулицею» і благала вчитися на нашій історії та наших помилках.

Це непересічна героїчна й чарівна жінка, мати та бабуся; вона ніколи не вважала себе ані героїнею, ані особливою. Це велике щастя, коли така особистість трапляється у твоєму житті.

Борис Глазунов,
директор Національного заповідника «Бабин Яр»

Із Софією Григорівною Яровою мене познайомив Ілля Михайлович Левітас, який на той час був Президентом Ради національних товариств України, Президентом Єврейської ради України, Головою Фондів «Пам'ять Бабиного Яру» та «Пам'ять жертв фашизму в Україні». Софія Григорівна була Головою Асоціації Праведників народів світу, України та Бабиного Яру, а я очолював тільки-но створений урядовим рішенням Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр».

Педагог за фахом, людина великої доброти, духовності, світлого розуму та великої життєвої мудрості, Софія Григорівна одразу ж посіла найкраще місце в моїй душі та серці. Вона була прекрасним оратором: її розповіді про пережите нікого із слухачів не залишали байдужими.

Молоденькою дівчиною вона брала участь в обороні Києва, а під час нацистської окупації, ризикуючи життям, рятувала разом із мамою євреїв від знищення, як веліло їй велике добре серце.

Після війни як вчитель і директор школи вона виховала сотні прекрасних людей, які пам'ятають її доброту та людяність все життя. Вона завжди допомагала людям, була з того легендарного покоління творців і трудяг, які попри всі складності, що випали на їхню долю, побудували для нас красиву країну.

Пригадую десятки виступів Софії Григорівни на заходах із вшанування пам'яті жертв Голокосту та Бабиного Яру, конструктивну активність на засіданнях Оргкомітету з підготовки та проведення заходів з нагоди 75-х роковин трагедії Бабиного Яру в 2016 році.

Навесні 2016 року влада Печерського району м. Києва мала намір виселити з приміщення першого поверху по вул. Німанська, 7 декілька громадських організацій, зокрема: Всеукраїнську єврейську раду, асоціацію Праведників народів світу, України та Бабиного Яру, музей «Героїзм і Голокост», редакцію газети «Єврейські вісті» та інші.

Під час засідання Оргкомітету 11 травня 2016-го, яке проходило у великому залі Кабінету Міністрів України, Софія Григорівна порушила це питання перед Співголовою державного Оргкомітету, Прем'єр-міністром України Володимиром Гройсманом. Володимир Борисович одразу ж дав команду помічнику зателефонувати голові Печерської РДА – і питання було вирішено. Виселення на декілька років припинилось.

Софія Григорівна також подякувала всім за передання в державну власність будівлі контори колишнього Єврейського кладовища (1894 р.) по вул. Мельникова, 44 у м. Києві, пам'ятки архітектури місцевого значення, єдиного ні-

мого свідка тих трагічних подій, що відбулися у Бабиному Яру під час нацистської окупації в 1941-1943 рр., та за намір створити на території заповідника Алею Праведників.

13 вересня 2016 року під час виїзного засідання державного Оргкомітету на території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», де проводилися масштабні підготовчі роботи, Софія Григорівна знову підійшла до Прем'єр-міністра. Побачивши її, Володимир Борисович сказав: «Так я ж виконав те, що ви просили». «Да. Спасибо, Вы человек дела, – відповіла Софія Григорівна. – Но необходимо срочно оказать помощь (захистити від знищення. – Ред.) республиканскому госпиталю ветеранов войны в с. Цибли, Переяславского р-на». «Буде зроблено», – відповів Володимир Борисович.

«А Вам спасибо за умение подбирать кадры, – звернулася вона до Київського міського голови Віталія Кличка. – Ваш заместитель Старостенко А.В. и директор Департамента культуры Киевской городской государственной администрации Попова Д.О. очень много помогают в подготовке проведения мероприятий к 75-ой годовщине трагедии Бабьего Яра. Надо их наградить».

Такою була Софія Григорівна. Завжди вболівала за державні справи і допомагала людям чим могла.

У трагічну дату 29-го вересня – день пам'яті жертв Бабиного Яру – рятівниця людей від знищення у Бабиному Яру пішла із життя.

Світла їй пам'ять.

Бойко Фросина Трохимівна
Ярова Софія Тригорівна

Присвоюючи Вам звання
"Праведник Бабиного Яру",

ми високо оцінюємо Ваш подвиг
і складаємо нашу вічну подяку за те,
що в лихі часи минулої війни
Ви виявили християнське милосердя та доброту і,
незважаючи на ризик втратити власне життя
та життя Вашої родини, врятували євреїв Києва,
які були приречені на загибель у Бабиному Яру.

Єврейський народ ніколи не забуде
Ваш благородний вчинок
і буде передавати ім'я Ваше із покоління у покоління
як приклад високої людяності та злагоди
між нашими народами.

Український народ, гордістю якого Ви є,
може пишатись Вами.

Ми схиляємо перед Вами свої голови.

ГОЛОВА ФОНДУ
"ПАМ'ЯТЬ БАБИНОГО ЯРУ"

СТАРШИЙ РЕФЕРЕНТ ФОНДУ

Посвідчення Фонду № 14

Ильвінас

Винокур

І. М. ЛЕВІТАС

К. С. ВІНОКУР

від 6 вересня 1995р.

כל המקיים נפש אחת

כאילו קיים עולם מלא

спасший душу одну спас весь мир * כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא * спасший душу одну спас весь мир

спасший душу одну спас весь мир * כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא * спасший душу одну спас весь мир

תעודת כבוד ПОЧЕТНАЯ ГРАМОТА

Сим утверждаетъ, что на заседании комиссии по присвоению звания Праведника народов мира, созданной при национальном институте памяти катастрофы и героизма Яд-Вашем, от 7. IX. 1997 на основе представленных свидетелств решено удостоить

זאת לתעודה שבישיבתה
עיום ה' אלול תשנ"ז
החליטה הועדה לציון
חסידו אופות העולם
שליד רשות הזכרון יד ושם
על יסוד עדויות
שהובאו לפניה, לתת כבוד
ויקר ל **יפרוסיונה**

Ефросинью Бойко и её дочь **בויון**
Софью Яровую **ובתה סופיה ירוביה**

которые в годы фашистской оккупации рисковали своей жизнью ради спасения преследуемых евреев, звания Праведников мира и наградить медалью Праведника народов мира. Их имена будут высечены на Стене почета в Аллее праведников Яд-Вашем.

על אשר בשנות השואה
באירופה שטפו נפשן בכפן
להצלת יהודים נרדפים
ינידי רודפיהם ולהעניק להן
את המדליה לחסידו אופות
העולם.
שמן יונצח לעד על לוח-
כבוד בגן חסידו אופות
העולם ביד ושם.

Иерусалим, Израиль
23 - IX · 1997

ניתן היום בירושלים
כא אלול תשנ"ז

Arno Bahar
בשם רשות הזכרון יד ושם
OT ИМЕНИ ИНСТИТУТА ЯД ВАШЕМ

Yehuda
בשם היגדה לציון חסידו אופות העולם
OT КОМИССИИ ПО ПРИСВОЕНИЮ ЗВАНИЯ ПРАВЕДИК НАРОДОВ МИРА

Софія Ярова
Мемуари
Моє життя у період окупації

Слово Праведника
Київ, Україна
2022

Фото із сімейного архіву Софії Ярової +
проект «Слово Праведника».

Історичні фото Києва
із колекції Михайла Кальницького.

Редактори: Маргарита Ормоцадзе,
Ольга Гальчинська, Дар'я Колесник

Перекладачі: Ольга Гальчинська, Дар'я Колесник

Підписано до друку 01.08.2022 р.
Формат 70 x 100 1/32. Папір офсетний.
Гарнітура «Lora».
Обл.-вид. арк. 7,82. Ум.-друк. арк. 5,43.
Наклад 300 прим. Зам. №2214 .

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41